

РОЗДІЛ I

Історія України

УДК 94(477.82-22+438.41-22)«155/165»:316.47:33

Ярослав Шабала

Соціально-економічний розвиток волинського села в Речі Посполитій (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

Визначено особливості соціально-економічного розвитку Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст. Проаналізовано систему землеволодіння та землекористування, соціальний склад селянства у Волинському воєводстві. Відтворено умови господарювання родини тяглого селянина. Вивчено форми селянських протестів у боротьбі за покращення власного правового становища й соціального статусу.

Ключові слова: Річ Посполита, Волинське воєводство, селянство, сільське господарство, фільварок.

Постановка наукової проблеми та її значення. Уходження українських земель до складу Речі Посполитої позначилося значними змінами як на економічній, так і на соціальній сфері життєдіяльності селянських домогосподарств. Розширення панщини, упровадження фільваркового господарства, поява уніатської церкви – усе це видозмінило традиційний життєвий уклад тогочасного селянина.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окремі аспекти соціально-економічного розвитку волинського села в Речі Посполитій другої половини XVI – першої половини XVII ст. стали предметом дослідження І. Ворончук [2], М. Крикуна [5; 6], Н. Яковенко [13], О. Барановича [1].

Мета статті – виявити особливості соціально-економічного розвитку волинських земель у складі Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Волинське воєводство створене в складі Великого князівства Литовського ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр., а з 1569 р. увійшло до складу Речі Посполитої. Воно включало більшість сучасних Волинської та Рівненської областей (без північної їх частини), північну частину Тернопільської й Хмельницької областей та південно-західну частину Житомирської. Його площа становила 39 786 кв. км [5, с. 18, 20]. Воєводство поділялося на три повіти – Володимирський, Луцький і Кременецький. Щодо чисельності населення Волинського воєводства на середину XVII ст. трапляються різні дані: 655 660 осіб – за О. Барановичем [1, с. 19]; 769 987 – за М. Крикуном [6, с. 235]; до 1 359 936 – за І. Ворончук [2, с. 452].

На території Волинського воєводства станом на 1629 р. нараховувалося 2375 населених пунктів, із них – 115 міст і 2260 сіл [6, с. 228]. У структурі населення значно переважало селянство (913 тис. осіб). Разом із працівниками фільварків воно становило 68, 08 % від загальної кількості населення. Водночас шляхта разом із дворовою службою – 10,16 %, міщани – 21,19 %, духовенство – 0,57 % [2, с. 452]. Отже, близько 70 % населення Волині проживало на селі й сільське господарство й надалі складало основу економіки краю.

На розвиток сільського господарства Волині в Литовсько-польську добу вплинули низка об'єктивних чинників соціально-економічного, цивілізаційного, геополітичного та природного характеру. Серед них треба насамперед виокремити глибокі зміни в соціально-економічному житті Західної Європи, викликані великими географічними відкриттями та початком колоніальних загарбань. Стрімкий приплив золота й срібла на європейський ринок та «революція цін» об'єктивно сприяли зростанню попиту на аграрну продукцію. Новоутворена Річ Посполита стала одним із головних постачальників товарів сільського господарства в Європі, що тісніше пов'язувало аграрний сектор Волині як із внутрішнім, так і

із зовнішнім ринками. А це призвело до помітної товаризації магнатсько-шляхетського господарства, сприяло втягуванню селянських господарств у товарно-грошові відносини. Загальний науково-технічний прогрес спричинив упровадження більш ефективних знарядь виробництва, нових агротехнологічних прийомів, що викликало позитивні кількісні та якісні зміни в сільському господарстві краю.

Окрім того, аграрне виробництво краю значною мірою залежало від природних чинників, які поряд із позитивним впливом (багаті земельні, лісові й водні ресурси, відносно сприятливі кліматичні умови) іноді мали негативні наслідки (неврожаї, посухи, епідемії тощо). Наприклад, у писемних джерелах упродовж 1569–1648 рр. зафіксовано 28 неврожайних і 18 голодних років, спустошливі напади саранчі в 1534, 1541, 1542, 1603, 1612, 1615, 1645 та 1646 рр., епідемії в 1621–1622, 1623–1624 та 1630 рр. [2, с. 338–340].

Потрібно також відзначити руйнівний вплив на господарства волинських селян частих турецько-татарських нападів, які супроводжувалися спустошеннями, грабунком, узяттям у полон та вивезенням працездатної частини населення. Так, до середини XVII ст. на Волинь здійснено 79 нападів, 36 із яких були спустошливими. У 1500, 1577, 1578, 1595, 1617 і 1618 рр. завойовники нападали двічі. Унаслідок цього Волинь утратила вбитими та вивезеними до Криму щонайменше 500 тис. людей [2, с. 416].

Характерними явищами у сфері аграрних відносин у цей період були остаточне утвердження монопольної власності феодалів на землю (селяни юридично не стали власниками землі, а лише користувачами або «держателями»); інтенсивне зростання магнатського, шляхетського й церковного землеволодіння та утворення великих латифундій; активне становлення фільваркових господарств; закріпачення основної частини селянства.

Як і раніше, усі земельні ресурси належали державі, феодалам і церкві. Характерною особливістю Волинського воєводства було те, що тут, порівняно з іншими воєводствами, більшість землі перебувала у володінні магнатів та шляхти, у той час як державна власність була зовсім незначною, навіть меншою за церковну. Так, станом на 1629 р. у приватній власності перебувало 2065 сіл (72 873 дими), у власності держави – 67 сіл (2914 димів), церкви – 128 сіл (3605 димів) [6, с. 227]. Це становило, відповідно, 91,4; 2,9 та 5,7 % від загальної кількості.

Тобто, як бачимо, основні земельні ресурси й сільськогосподарські угіддя на Волині зосередилися в руках магнатів і шляхти. Так, у 1629–1640 рр. усього 10 родин князів-землевласників тут володіли 51 169 димами – майже половиною наявних у Волинському воєводстві. Найбільшими з них були Заславські (21 609 димів), Острозькі (6813 димів), Корецькі (6 344 дими) [13, с. 125]. У середовищі панської верстви відбулася диференціація: частина з них примножила свої володіння, інша частина перейшла в розряди середньої й дрібної шляхти. Після входження Волині до складу Речі Посполитої сюди також прибувають і польські магнати, які посідають значні земельні володіння. Серед великих землевласників польського походження на Волині виділялися роди Любомирських (5215 димів), Замойських (4365 димів), Лещинських 2813 димів та ін. [13, с. 235]. Станом на 1629 р. на Волині нараховувалося близько 860 родин шляхти, які володіли маєтностями: 487 – у Луцькому повіті, 196 – у Кременецькому й 178 – у Володимирському. Причому 42 родини мали володіння у двох повітах, чотири – у трьох [6, с. 232].

Прагнучи пристосувати своє господарство до нових економічних реалій та ринкових умов, намагаючись збільшити його прибутковість, магнати й шляхта продовжують створювати та зміцнювати свої фільварки. Фільварки являли собою багатогалузеві господарства на зразок хуторів або ферм, організовані не лише для утримування магнатських дворів, адміністрації, а й для виробництва товарної сільськогосподарської продукції на внутрішній і зовнішній ринки. Головною робочою силою в них були селяни-кріпаки та дворова челядь. За підрахунками Р. Крикуна, станом на 1629 р. у Волинському воєводстві функціонувало 1553 фільварки [6, с. 233]. Серед них, як стверджує Н. Яковенко, було 600–700 магнатських і шляхетських фільварків, якими управляла наймана адміністрація [13, с. 291]. Цілком імовірно, що значна частина фільварків створювалася меншими землевласниками та управлялася ними особисто.

Більшість фільварків створено в приватних володіннях. Щодо державних земель, або королівщин, то, за даними джерел, фільваркових господарств у них було небагато. Зокрема, за люстрацією королівщин Волині 1628 р., у Ковельському старостві нараховувалося лише шість фільварків (у селах Верба, Паридуби, Миляновичі, Ритковичі, Виживка й Нуйно), у Луцькому – лише в с. Кульчин та с. Гнідава, у Ратенському – при місцевому замку й у Дубечні [14, с. 162, 163, 164, 169].

Уявлення про господарство фільваркового типу дає опис Полонського двору князя Х. Радзивілла в інвентарі, датованому 1598 р. Господарський комплекс фільварку складали два скотні двори (п'ять хлівів

для худоби й конюшня з хлівом), простора клуня. Згідно з описом, у клуні було 230 кіп жита, 132 копи вівса, 72 – пшениці, 19 – ячменю, по стіжковій гороху та сіна. Згідно з інвентарем, до фільварку належало шість волок і 28 моргів землі (понад 150 га), розділеної на три поля, два городи; сад із яблунями та грушами [8, с. 67–69]. Окрім того, до Полонківського двору-фільварку належали сінокоси, вишневі й черешневі гаї, липовий ліс із пасікою в с. Оздів, ставки тощо.

Щодо теренів «ратенсько-любомльського клину», то, як свідчить люстрація 1570 р., фільварків тут було небагато: у Любомльському старостві – лише п'ять (під Любомльським замком, у Запіллі, Римачах, Куснищах і Шацьку), а в Ратенському – два (під Ратенським замком та в Дубечні) [3, с. 41, 59]. Очевидно, у поліських районах фільварків було менше, ніж у лісостеповій частині Волині, оскільки на Поліссі ґрунти менш придатні для землеробства, що звужувало галузеве спрямування фільваркового господарства.

За даними А. Яблоновського, у Волинському воєводстві під фільварки відведено $\frac{1}{3}$ приватних ланів [15]. Це означає, що $\frac{2}{3}$ ланів перебували в користуванні селян, які були найбільш численним суб'єктом господарювання в аграрному секторі. Умови їхнього життя й господарювання залежали від забезпеченості землею, робочою худобою, реманентом, визначалися майновим та правовим статусом господарів, характером повинностей на користь землевласника.

Землекористування селян у другій половині XVI – першій половині XVII ст. поступово перебудовувалося на основі положень аграрної реформи 1557 р. Документи кінця XVI ст. свідчать, що в багатьох сільських громадах паралельно з відведенням землі під фільварки відбувався її поділ на волоки й формувалося волочне або подвірне землекористування. Прикладом цього може слугувати опис сіл Полонківської волості, що перебували у володінні Х. Радзивілла. Хоча, як зазначалося в цьому ж інвентарі, багато мешканців ще не змогли переселитися зі старих садіб (дворищ) і побудуватися на своїх волоках [8, с. 77]. Більше того, на початок XVII ст. на Волині значно частіше трапляється подвірнне землекористування, ніж волочне. Наприклад, зі 180 сіл у володіннях Януша Острозького жодне не переділено на волоки до середини XVII ст. Дані з інвентаря володінь Олександра Острозького за 1620 р. свідчать, що із 300 сіл на волоках сиділо лише 89 [2, с. 224].

Щодо забезпечення волинських селян землею, то, на нашу думку, гострого земельного дефіциту в цей час не простежено. Для прикладу проаналізуємо дані інвентарів 1598 р. сіл Полонської волості, які належали князю Х. Радзивілли. Так, у с. Городище селянам відведено 32 волоки. Зі списку, у якому згадується понад 50 господарів, на повній волоці господарювало 13 селян, на 13 волоках – 26 господарів (тобто кожен мав по півволоки), у кількох випадках трапляється по три господарі на волоку. Огородників згадується лише шість родин: п'ять із них мали по городу й по три морги поля, одна – лише три морги [8, с. 72–76]. У с. Гірка 14 господарів «сиділи» на 11 волоках, причому сім із них мали по повній волоці, з огородників згадується лише один [8, с. 80, 81], у с. Полонка на 46 господарів припадало 33 волоки, огородників було лише п'ять [8, с. 84–88], у с. Коршів на 41 селянській волоці вели господарство 48 родин [8, с. 116–118]. Тобто, якщо на прикладі згаданих вище чотирьох сіл вирахувати середній показник забезпечення землею, то він приблизно дорівнює 0,74 волоки, або близько 16 га ріллі на одну сім'ю. В окремих випадках господарі мали більше волоки: наприклад, у с. Коршів Савка Черетко та Савка Бумбилько із сім'ями мали по дві волоки, Михно Бохнович, Йоско Скалевич і ще кілька господарів обробляли по 1,5 волоки [8, с. 116–118]. Тобто можна сказати, що більшість господарств, за незначними винятками, була рівномірно забезпечена землею.

Більшість селян господарювали зі своїми сім'ями одноосібно. Однак у багатьох випадках кілька господарів об'єднувалися для спільного обробітку відведеної їм землі. Так, зі 169 господарств Полонківської волості, що належали тяглим селянам, 65 волок оброблялося спільно, причому в окремих випадках зазначалася частка волоки кожного з господарів, а в інших указувалася лише чисельність господарів, котрі обробляли волоку. Наприклад, у списку господарів с. Городище зазначено, що Іван Танкевич із сином і Прокіп Назарчич сидять на одній волоці, маючи по $\frac{1}{2}$ волоки, в іншому місці вказано, що Іван Пилько з одним сином та Мойсей Голенчич тримають одну волоку, однак частка кожного з них не зазначена [8, с. 72–73]. Очевидно для спільного господарювання насамперед об'єднувалися ті сім'ї, у яких було недостатньо робочої сили або не вистачало тяглової худоби. Спільними силами їм легше обробляти землю та відбувати відробіткову й інші повинності, які визначалися не на кожну окрему сім'ю, а на волоку.

Потрібно додати, що в попередніх розрахунках щодо забезпечення селян землею враховувалися лише орні землі. Окрім них, селяни ще користувалися сінокосами, випасами, за що вносили окрему плату.

Поряд із забезпеченням землею важливе значення для селянських господарств мала наявність робочої худоби. За підрахунками дослідників, у другій половині XVI ст. на один двір сільських громад Волині припадало в середньому майже по три тяглові тварини: безтяглих селян було всього 4,5 %, тих, хто мав по дві тварини – 24 %, по три – 24 %, по чотири – 28 %, по п'ять і більше – 19,5 % [4, с. 134]. Однак, на нашу думку, у лісостеповій частині Волині забезпечення селянських господарств робочою худобою було значно кращим. Так, за даними інвентарів 1598 р., щодо п'яти сіл Полонської волості (Городище, Гірка, Полонка, Оздів і Баїв) нами підраховано, що безтяглові господарства становили лише 0,85 %, по 1–2 тварини мали 11,5 % господарств, по три – 17,8 %, по чотири та більше – понад 70 % господарств. У с. Городище припадало 4,7 тяглових одиниць на одну волоку, у с. Гірка – 4,1, у с. Полонка – 4,4, у с. Оздів – 3,8, у с. Баїв – 4,8. Тобто можна сказати, що селяни цього регіону були достатньо забезпечені тягловою силою.

Залежно від майнового статусу, насамперед від кількості надільної землі, селяни поділялися на такі основні категорії: тяглі селяни, городники, підсусідки, коморники, халупники. Для кожної з них визначено розмір грошової оплати за користування землею, натуральні та відробіткові повинності.

Щодо тяглих селян, то вони сплачували поземельний збір, давали натуральну данину, відбували панщину. Як приклад, розглянемо податки й повинності тяглих селян у низці сіл, які належали до володінь Х. Радзивілла (територія сучасного Луцького району) та Р. Сангушка (територія сучасних Маневицького й Ковельського районів). Так, у більшості сіл Полонської волості (Оздів, Баїв, Гірка, Полонка, Городище) установлювався земельний чинш у розмірі 2 копи 40 грошей із волоки. У с. Коршів ця плата була більшою – 3 копи 20 грошей. Її встановлено за добровільною угодою селян із власником, укладеною в 1597 р. Селяни погодилися платити більше, оскільки в них була краща земля й вони мали право безкоштовно ловити рибу в коршівському ставку [8, с. 121]. Щодо інших повинностей, то селяни повинні були дати до панського двору по півмаці жита з волоки (привезти його у визначений управителем час до панського двору, посіяти та заборонувати), по приїзду князя – доставити до двору одну ялівку й одного барана з 10 волок, із кожної волоки – по гусаку, дві курки та по 20 яєць, по возу сіна й кілька возів дров. Крім усього, селяни зобов'язані були по одному дню орати та волочити під озимину, жати, звозити й складати в скирти збіжжя, косити, сушити та доставляти до двору сіно, давати щороку по підводі для перевезення вантажів на відстань до 20 миль, по черзі кожне село мусило посилати до двору по два сторожі на тиждень. Чинш потрібно було сплатити не пізніше ніж до св. Миколая (19 грудня). Окрім чиншу, під час його сплати з кожної волоки платилося по 12 пенязів бирчого й писчого [8, с. 97–100].

У володіннях Р. Сангушка ще панувало подворищне землекористування. Більшість дворів за користування землею сплачувала по 29–30 грошей, хоча траплялися такі, які платили більше від цієї суми (дворище Марковське в Чернечгородку – 60 грошей, дворище Воцанич – 40 грошей) або менше (дворище Мишковське в цьому ж селі – 15 грошей) [8, с. 20]. Очевидно, плата залежала від розміру дворища. Із грошових оплат у цих селах трапляється сторожовщина (по 2 гроші з диму), по 1 грошу з бобрового гнізда, по 1 грошу від коси наглядачу за косовицею. Із натуральних данини, наприклад у с. Повороську, селяни давали 73 відра меду (відро вміщує близько 20 кг меду), по копі жита, вівса й гречки, по два решета всякого збіжжя, по дві ялівки із села (або, замість них, 100 грошей), у свято Успіння – пару курей та гусака з двору. До відробітків належав обов'язок жати, молотити й звозити збіжжя, возити дрова, будувати та ремонтувати двірські приміщення, гатити греблі, ходити в облави на полюванні [8, с. 48].

Отже, як бачимо, розмір грошової та натуральної данини, норми й характер відробітків мали свої особливості в лісостеповій і поліській зонах Волині. Так, порівняно з південною частиною Волинського воєводства, на Поліссі був значно нижчим грошовий земельний чинш, натомість натуральні повинності були більш обтяжливими. Відробіткові повинності також мали свою специфіку.

Спробуємо відтворити умови господарювання селянської родини тяглого селянина, яка користувалася 1 волокою землі. Для прикладу візьмемо родину Грицька Дубовика із с. Баїв Полонської волості, який, за даними інвентарю 1598 р. господарював зі своїм сином на одній волоці та мав на господарстві по парі коней і волів [8, с. 107].

Приймемо, що площа волоки на Волині становила 21,72–23, 89 га. За трипільної системи обробітку ґрунту третину поля відводили під озимі, третину – під ярі, а третина залишалася під паром. З огляду на це, господар повинен був виорати й засіяти озимину (жито, пшеницю) восени на площі близько 7,5 га і на такій самій площі виорати та засіяти ярі (овес, ячмінь). Парою коней і парою волів можна було виорати, засіяти й заборонувати за день 1 га (при денній нормі обробітку 1 морг (0,57 га) поля на пару). Тобто

виходить, що весняні та осінні польові роботи у своєму господарстві займали по вісім, хай навіть по 10 днів, і господар із сином могли з ними впоратися. З усієї засіяної площі за мінімальної врожайності сам (50 пудів з га) господар міг зібрати до 12 т зернових. Четверту частину (3 т) він залишав на насіння. На сплату земельного податку, який становив 2 копи 40 грошей, у нього могло піти близько 2 т збіжжя (за Третім литовським статутом бочка жита (приблизно 300 кг) коштувала 24 гроші [11, с. 325], тобто на податок потрібно було близько семи бочок). Як бачимо, більшість урожаю залишалася господарю, чого вистачало для власного споживання, на корм худобі, а якщо було зайве – то й на продаж. Зауважимо, що в господарстві також вирощували технічні культури (льон, коноплю), овочі, утримували худобу, птицю, які теж могли приносити прибуток (наприклад кінь, кобила або віл коштували по 2 копи грошей, корова – 100, молочне лоша – копу грошей, кабан відкормлений – копу грошей, теля – 30, гуси, кури – по три гроші [12, с. 324]).

Щодо відробітків, установлених у с. Баїв, то вони не були дуже обтяжливими: виорати, засіяти півмаці жита й заборонувати можна було за півдня; трохи більше часу займали влітку косовиця та жнива на панському полі – можливо тиждень-два. Тобто в селян залишалося достатньо часу для роботи на власному господарстві.

Отже, загалом можна стверджувати, що таке господарство могло бути цілком самодостатнім. Однак потрібно зауважити, що ефективність господарювання ще залежить від низки чинників, які не піддаються виміру, таких як працелюбність, господарська кмітливість і підприємливість. Господарі, які володіли такими якостями, цілком могли, хоч і нелегкою працею, забезпечити себе й свою родину.

Щодо огорожників, які не мали орних ланів, а користувалися лише прибудинковими територіями та невеликими ділянками, то вони платили невеликий земельний чинш і відбували по кілька днів відробітків. У різних місцевостях це виглядало по-різному. Наприклад, у с. Коршів огорожники мали ще по три морги поля, за що платили по 12 грошей і відбували по два дні пішої панщини. Після того, як між місцевими селянами поділили фільваркові землі, городникам дісталось по 4,5 моргів поля, за що вони платили по 10 грошей з морга, але звільнялися від панщини. В інших навколишніх селах огорожники платили по 12 грошей за три морги поля й відробляли два дні на тиждень [8, с. 76, 81, 88, 93, 128]. У володіннях князя Р. Сангушка огорожники сплачували різну плату – від трьох до 12 грошей. Так, у с. Воля Ситна огорожник Волос Дьоготь платив 12 грошей, у с. Дідовичі огорожник Десятник – чотири гроші, у с. Оптовичі огорожник Антон – шість грошей [8, с. 26, 28, 29]. Очевидно, плата залежала від площі поля, яким користувався кожен із них.

Підсусідки, коморники та халупники належали до найбідніших верств селянства. Підсусідки – селяни, які не мали ні дворів, ні городів, ні орних земель, а жили й працювали по сусідах. В одних селах вони звільнялися від грошових платежів, а відробляли один день на тиждень панщини, в інших – крім панщини, вносили невелику плату за право проживати в поміщицькому селі. На Волині ця категорія селян становила лише 2,2 % усіх селянських господарств [4, с. 141]. Щодо коморників і халупників, то вони рідко згадуються в документах, однак окремі дослідники стверджують, що в 70-х рр. XVI ст. їх було 586, що становило 2,9 % сільського населення краю [4, с. 142]. Хоча, на наш погляд, провести чітку межу між підсусідками, коморниками й халупниками досить важко, адже в окремих випадках підсусідків прирівнювали до огорожників, а коморники та халупники перебували на становищі підсусідків. У будь-якому випадку ці три категорії разом складали незначний відсоток волинського селянства, тому немає підстав стверджувати про його масове зубожіння.

Окрім названих категорій селянства, у документах ще згадуються осадники або осадні бояри та вольники. Осадники – колишні бояри, переведені до селянського стану, сплачували більший, ніж тяглі селяни, земельний оброк, але звільнялися від панщини. Вольники – новоприбулі селяни, які на деякий час отримували пільги в сплаті грошового оброку й натуральних повинностей. Наприклад, таких селян досить багато мешкало в с. Козлиничі, що належало до володінь Р. Сангушка. Вони сплачували від одного до шести грошей із двору [8, с. 39].

Потрібно зазначити, що грошові та натуральні платежі й відробіткова повинність селян не були сталими. Упродовж першої половини XVII ст. спостерігаємо тенденцію до їх збільшення. В умовах активізації внутрішнього та зовнішнього ринків волинські магнати й шляхта намагаються збільшити у своїх господарствах обсяги виробництва товарної продукції. Для цього їм потрібно було якомога більше землі та дармової робочої сили селян. У зв'язку з цим зростає господарська цінність землі й, отже, збільшуються рентні платежі за неї, відбувається значно ширше впровадження відробіткової ренти. Наприклад, у селах Острозької волості, які належали О. Острозькому, за даними ревізії 1620 р., із під-

даних селян стягували такі платежі: плата за користування землею з кожного дворища – по 14 литовських грошей, поволовщина – вісім грошей із вола, по десятині з овець, кіз і свиней, по два гроші з диму сторожового й порохового. Натурою давали по маці з четвертю вівса з дворища, кільканадцять відер меду та чотири яловиці із села, із кожного диму – по одному гусаку, чотири курки, 15 яєць тощо. Окрім того, селяни повинні були давати по підводі для доставки вантажів до Бугу влітку й узимку або грошову компенсацію за це. Щодо панщини, то в більшості сіл селяни змушені були працювати три дні взимку (від посіву озимих до весняної оранки) і щодень, крім понеділка влітку [7, с. 204, 207, 218]. У 30–40-х рр. XVII ст. в середній частині Волинського воєводства панщина сягала 5–6 днів на тиждень від лану, навіть городники відробляли по три дні на тиждень [4, с. 147].

Водночас пани були змушені дотримуватися певної межі під час визначення розмірів платежів і відробітків: вони не повинні були призвести до занепаду селянських господарств чи змусити селян до втеч чи відходів у пошуку кращих умов. Це було не вигідно феодалу, загрожувало йому збитками, адже кожне селянське господарство сплачувало на його користь грошові та натуральні платежі, було для нього джерелом безкоштовної робочої сили, тобто мало для нього неабияку цінність. У зв'язку з цим траплялися випадки, коли окремі землевласники намагалися переманити до себе чужих підданих, обіцяючи їм кращі умови: звільнення на певний час від платежів, зменшення натуральних данин та відробітків тощо. Більше того, існувала практика так званого «викочення» – організованого переселення селянських родин із чужих сіл до своїх володінь. Очевидно, із бажаними змінити місце проживання досягалася попередня домовленість й у визначений час у село прибували люди власника, який хотів забрати переселенців до себе та перевозили їх сім'ями з майном, худобою, іноді навіть із розібраними будівлями на нове місце. Наприклад, олицький староста Миколай Кобильський скаржився до Луцького гродського уряду про «викочення» 12 підданих із їхніми родинами, худобою й майном із с. Носовичів Луцького повіту, володимирський підкоморій Олександр Семашко намагався захопити підданих луцького мостовничого Івана Борзобагатого-Красненського із с. Топільно, у документах згадуються випадки «викочення» в селах Ясенівка та Ківерці Луцького повіту, у с. Хоболтова Володимирського повіту [10, с. 39–40, 42, 106–107, 118, 152–153]. Такі переселення вважалися злочинами й суворо каралися згідно із законодавством Речі Посполитої.

Окремі феодали все-таки встановлювали додаткові платежі та відробітки, порушуючи зафіксовані в інвентарях чи встановлені звичаєвим правом норми. Особливо цим зловживали орендарі, які брали в оренду не лише фільварки, а й окремі села, навіть по кілька сіл, і прагнули витиснути з них не лише кошти для сплати оренди, а й максимум додаткового прибутку для власного збагачення. Для цього вони самостійно збільшували грошові та натуральні платежі, вводили додаткові відробітки. Так, громада с. Ревушок Володимирського повіту скаржилася своєму дідичу Яну Загоровському на орендаря, який обтяжив їх непомірними роботами так, що вони «ніби на турецьких галерах неволю терплять». Селяни ремствували, що змушені відробляти по п'ять днів панщини від зорі до зорі, у той час, як раніше відробітки були меншими, що орендар повідбирав у них поля й сіножаті, заборонив пасти худобу на двірських ґрунтах, самостійно збільшив роботи для жінок [10, с. 176]. Цікаво, що на орендарів нерідко нарікали навіть землевласники, які здавали їм в оренду свої маєтки та села. Наприклад, Адам Кукольський у скарзі до Луцького гродського суду в 1620 р. вказував, що через переобтяження повинностями орендарем Матеєм Тиминським четверо його підданих пішли із с. Каноничів Чорторийської волості Луцького повіту [8, с. 172].

Серед орендарів на Волині було багато осіб єврейської національності. Наприклад, у 1595 р. Григорій Коширський уклав договір на передачу в оренду Абраму Шмойловичу і його дружині Риклі містечка Кошара та належних до нього присілків Кошар Старий, Кругель, Краснодуб'я, Городелець, двір і село Мезов та Мезову, селище Борзову Черемшанку «з чиншами грошовими, млинами, корчмами, шинками..., з даниною медовою, з митом, з боярами і з усіма людьми тяглими і нетяглими...» [9, с. 84–86]. У цьому ж році на подібних умовах князь Олександр Пронський передав в оренду «благородному пану Буркацкому и славному пану Абраму Шмойловичу, жиду Турейскому и птомках их» місто та замок Локач із навколишніми фільварками й селами (Челевичі, Павловичі, Крухиничі та ін.) [9, с. 68]. Причому орендарям передавали всю повноту феодалської влади аж до права судити й карати підлеглих селян. У договорі зазначено, що «имеют они право... судить крестьян; они могут наказывать виновных и непослушных по мере вины, даже смертию, если бы кто того заслужил» [9, с. 79].

Як і раніше, селяни часто потерпали від так званих «наїздів» власників сусідських маєтків, які мали характер розбійних нападів на села або окремі родини. Під час них у селян відбирали майно, худобу,

реманент. Наприклад, луцький єпископ Андрій Липський скаржився на Юрія й Василя Микулинських-Мелешків, які в березні 1620 р. зі своїми слугами здійснили напад на села Садівської та Торчинської волостей Луцького повіту. Нападники чотири дні їздили від села до села, «шкоды незносные чинили, з гумен, с комор што колвек одно живности захованое убогие люди мели, ктвалтовне брали, бидных подданных, у которых знайдоват ничего не могли, били, мордовали [...]» [10, с. 174]. Унаслідок цього 76 родин із Садова, Орзвина, Буян й інших сіл змушені були піти в пошуках нових місць.

Якщо говорити про правове становище та соціальний статус основної частини селян у другій половині XVI – першій половині XVII ст., то в цей період відбувається остаточне прикріплення селян до землі, перетворення їх на власність феодалів. Так, за артикулами польського короля Генріха Валуа 1573 р., феодали отримали повну владу над селянами, можливість карати їх на власний розсуд аж до смертної кари. За третім Литовським статутом 1588 р., селянин був позбавлений права самостійно виступати в суді й свідчити проти пана. Цей же статут робив практично неможливим відхід селянина від свого пана, оскільки обумовлював цю процедуру такими обмеженнями, що навіть «похожий» селянин не міг змінити місця свого проживання та перетворювався на кріпака. Окрім того, селянин законодавчо був позбавлений права займати будь-які урядові (навіть найнижчі) посади. Отже, у Литовсько-Польську добу у волинському селі остаточно утвердилася феодально-кріпосницька система, яка ґрунтувалася на монопольному володінні феодалів землею, на економічній та особистій залежності селянина від землевласника.

Отже, більшість волинських селян терпіли від жорстокого соціального гноблення та громадянського безправ'я, які доповнювалися національними й релігійними утисками з боку адміністрації Речі Посполитої. У таких умовах селяни намагалися чинити опір наявним порядкам, відстояти свої, передусім, економічні інтереси. Основні їхні дії були спрямовані переважно на захист «старовини», проти збільшення податків і панщини. Низка документів Литовсько-Польської доби зафіксувала випадки знесення селянами межових знаків і засіювання панських ґрунтів [10, с. 32, 155], відмови сплачувати податки [10, с. 60], вирубки без дозволу власників панських лісів у селах Липа, Полганів, Ратнів [10, с. 52, 58, 61, 153–154]. Іноді селяни вдавалися до більш радикальних форм спротиву – підпалів і нищення майна в панських маєтках. Так, у 1588 р. в с. Борки Володимирського повіту селяни спалили служебника О. Курбської А. Барановського з маєтком і родиною [10, с. 81], у 1625 р. громада с. Бужани Луцького повіту знищила вогнем фільварок, який орендував Б. Вилежинський [10, с. 187], у 1632 р. селяни с. Воротнів Луцького повіту підпалили двір маєтку А. Фірлея [10, с. 241]. Однак ці випадки були поодинокими.

Більш масовою формою селянського протесту були відходи та втечі селян. Наприклад, дані поборового реєстру сіл Несухойської волості Володимирського повіту свідчать, що станом на 1571 р. із с. Бущень пішло сім родин, із с. Воєгоща – 18, із с. Боровно – 22 [10, с. 44–45]; у 1582 р. князь М. Сокольський скаржився на масову втечу селян із присілку Кобчі Сокольської волості Луцького повіту, які, побравши свої родини та майно, «зоставивши селце тое пусто прочь повтекли» [10, с. 71]; у 1593 р. із с. Шепля Луцького повіту втекло 18 родин [10, с. 98]; упродовж 1628–1630 р. близько 40 селянських родин, підданих А. Браницького, утікло із с. Молодятичі Луцького повіту й осіло в маєтностях віленської воєводини А. Ходкевич [10, с. 218]. У цілому в 1569–1647 рр. джерела фіксують понад 800 проявів селянського протесту на Волині. Потрібно відзначити зростання активності селян під час повстань Криштофа Косинського (1591–1593 рр.) та Северина Наливайка (1594–1596 рр.).

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Отже, одним із характерних явищ соціально-економічного розвитку в період другої половини XVI – першої половини XVII ст. було інтенсивне зростання магнатського, шляхетського й церковного землеволодіння та утворення великих латифундій, якими володіли роди Острозьких, Заславських, Чарторийських й ін. Активізація товарно-грошових відносин прискорила становлення фільваркових господарств. Оскільки вони засновувалися на панщинній праці, то відбувається остаточне закріпачення більшості селянства. Розвиток фільваркових господарств здійснюється за рахунок як господарського освоєння нових земель, так і зменшення земельних наділів селян. Соціально-економічне піднесення досягалося значною мірою посиленням експлуатації місцевого населення. Селянські протести на Волині не могли суттєво вплинути на феодально-кріпосницькі порядки, однак вони стримували зростання феодального визиску, змушували панів в окремих випадках іти на поступки селянам. Боротьба волинських селян за свої економічні та громадянські права підштовхувала їх до згуртування, давала історичний досвід у пошуку ефективних форм, сприяла їх уключенню в загальний потік боротьби українців за своє соціальне й національне визволення, готувала ґрунт до Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Джерела та література

1. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське Воєводство. Київ, 1931. 155 с.
2. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
3. Жерела до історії України-Руси / видано під ред. М. Грушевського. Т. 7. Львів, 1903. 415 с.
4. Історія українського селянства: у 2 т. Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України; авт. кол.: О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца [та ін.]; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. Київ: Наук. думка, 2006. 630 с.
5. Крикун М. Г. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях*: ст. і матеріали. Львів, 2012. С. 13–24.
6. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII ст. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях*: ст. і матеріали. Львів, 2012. С. 223–236.
7. Опис Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст./упор. В. Атаманенко; ред. Л. Винар. Острог, 2004. 384 с.
8. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. 3. Киев, 1852. 764 с.
9. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. 1. Киев, 1848. 470 с.
10. Селянський рух на Україні (1569–1647): зб. док. і матеріалів. Київ, 1993. 532 с.
11. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 р./за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2003. 560 с.
12. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2004. 568 с.
13. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 472 с.
14. Zrodla dziejowe. T. V. Lustracje krolewsczyzn ziem Ruskich Wolynia, Podolia i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Warszawa, 1887. 226 s.
15. Zrodla dziejowe. T. XIX Polska pod wzgledem geograficzno-statystycznym. T. VII / Ziemie Ruskie. Wolyn i Polole, opisane przez Aleksandra Jablonowskiego. Warszawa, 1889. S. 55.

Ярослав Шабала. Социально-экономическое развитие волынского села в Речи Посполитой (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). Определяются особенности социально-экономического развития Речи Посполитой второй половины XVI – первой половине XVII в. Анализируется система землевладения и землепользования, социальный состав крестьянства в Волынском воеводстве. Воспроизводятся условия хозяйствования семьи тяглого крестьянина. Изучаются формы крестьянских протестов в борьбе за улучшение собственного правового положения и социального статуса.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Волынское воеводство, крестьянство, сельское хозяйство, поместье.

Yaroslav Shabala. The Socio-Economic Development of the Volyn Village in the Polish-Lithuanian Commonwealth (the Second Half of the XVI – the First Half of the XVII Century). The features of the socio-economic development of Polish-Lithuanian Commonwealth (the second half of the XVI – the first half of the XVII century) were determined. The system of land tenure and land use, the social composition of the peasantry in the Volyn region analyzed. The conditions of management of the family of the peasant reproduced. The forms of peasant protests in the struggle to improve their own legal and social status studied.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Volyn Voivodeship, peasantry, agriculture, manor.

Стаття надійшла до редколегії
30.10.2018 р.

УДК 94(477.81/82)«18»:272-788-75

Оксана Карліна

Монастирі й ченці у волинському шкільництві в першій третині XIX ст.

У статті наголошено, що мережа шкіл Волинської губернії в першій третині XIX ст. була успадкована з останніх десятиліть XVIII ст. Показано, що великою кількістю учнів і належним рівнем викладанням відрізнялися